

Навчання української мови на російськомовній основі (комплексний підхід і контрастивна методика)

Завдання цієї статті — привернути увагу до методичної проблеми, якій донедавна, хоч вона і була об'єктом дослідження, не надавалось належної уваги, оскільки володіння російською мовою ставилось на перше місце, вважалось достатнім для розв'язання всіх життєвих питань, а вивчення української мови в умовах васальної долі України не підтримувалось ні соціальним, ні моральним замовленням. Навчання української мови в освітніх закладах мало нерідко формальний і до того ж необов'язковий характер (досить згадати масове звільнення учнів від української мови як навчальної дисципліни у школах з російською мовою викладання), про певні успіхи тут можна говорити лише щодо окремих педагогів-практиків.

Опанувати державну мову — така вимога часу до значної частини російськомовного населення України, причому не тільки до росіян, а й до зросійщених українців та представників інших національностей. Помітно посилюється інтерес до вивчення української мови серед численних представників різних народів світу, зокрема тих іноземних громадян, які мають достатні знання з російської мови. Ці обставини й визначають актуальність і невідкладність завдань методичного забезпечення процесу навчання української мови з урахуванням володіння близькою мовою — російською.

Методика вивчення спорідненої, близької мови має свою специфіку, свої переваги та свої труднощі. Зауваження М. Рильського щодо особливої складності для українського перекладача зі слов'янських мов, у тому числі з російської мови, може бути віднесеним і до відповідної освітньої ділянки. Пильної уваги в цьому разі потребує так звана міжмовна омонімія, що спостерігається як на лексико-фразеологічному, так і на фонетичному та граматичному рівнях. Ефективність навчального процесу в цілому залежатиме від уміння викладача й тих, кому адресована його методика, зіставляти системи двох мов — базової і тієї, яку вивчають. Сказане

стосується й методичних основ практичних курсів української мови у формі посібників для групових та індивідуальних занять.

Пропонована стаття побудована головним чином на педагогічному досвіді автора в навчанні студентів, зокрема за кордоном, саме на російськомовній основі. Цей досвід використано в «Самоучителе украинского языка» Ю. Ісиченка, В. Калашника, А. Сващенко — першій в Україні після багатьох десятиріч праці такого типу, навчальному посібнику для самостійного опанування української мови, схвально сприйнятому широким читацьким загалом (з 1989 року вийшло три видання книжки). В основному йдеться про початковий етап (або нульовий рівень) процесу навчання та засвоєння знань, але на відповідні методичні засади та розроблену нами систему уроків можна спиратись і на подальших етапах навчання.

Ми виходимо з того, що в навчальній роботі наших учнів і наших адресатів узагалі має органічно поєднуватись нагромадження словникового запасу з паралельним вивченням орфоепічних, фонетичних, граматичних та правописних норм української мови в зіставленні зі співвідносними нормами російської мови. При цьому необхідно актуалізувати своєрідність опановуваної мови на всіх її структурних рівнях. Починати, на нашу думку, доцільно з розгляду співвідношення між літерами і звуками в обох мовах та привернення уваги до особливостей таких звуків української мови, як [г], [и], африкати [дж], [дз], [дз'], нескладові [ї], [й]. Для сприйняття й початкового розуміння україномовного тексту важливо також знати про подовження м'яких приголосних, збереження дзвінкості кінцевих приголосних звуків, відсутність акання, наявність побічного наголосу в словах і зумовлену цим повноголосу вимову голосних звуків, відсутність їх редукції. Зрозуміло, що всі ці відомості в подальшій роботі буде поглиблено й розширено, але без них, гадаємо, як і без огляду найхарактерніших рис української граматики (кличний відмінок іменників, деякі паралельні відмінкові закінчення, майбутній складний час дієслова, особливості дієслівного керування тощо), а також виразних відмінностей у правописі (наприклад, уживання апострофа), важко обійтись вже на перших заняттях.

Оволодіння основами української фонетики та граматики в нашій методиці базується на роботі з текстом, спеціально складеним на певну тему чи дібраним із літературних джерел. В обох випадках текст має бути насичений мовним матеріалом, що ілюструє винесені на заняття закономірності української мови, її правила. До системи уроків, поданої в «Самоучителе украинского языка», наш авторський колектив створив 48 текстів, лише до двох тем («Природа» і «Ярмарок») тексти взято з художньої літератури — уривки творів І. Нечуя-Левицького, М. Ко-

цюбинського, Остапа Вишні. Зв'язні тексти для читання ми супроводжуємо словничками, що містять переклад слів і сталих словосполук (це необхідно для загального розуміння змісту прочитаного), а також невеликими діалогами, орієнтованими на формування навичок усного мовлення. Передбачається розширення роботи над діалогічним мовленням як за рахунок звернення до співвідносних тем російсько-українського розмовника, так і завдяки виконанню ряду спеціальних вправ за змістом опрацьовуваних текстів.

Одне з основних завдань системи зв'язних текстів — подання необхідного для початкового етапу навчання запасу слів, підведення достатньої словникової бази під процес вивчення фонетики, орфоепії, граматики, правопису в найбільш типовому й характерному для української мови порівняно з мовою російською. Це стосується (маємо на увазі типовість і своєрідність) і самого добору лексики, де слід зважати на доцільне співвідношення відомих за своїм значенням слів і слів специфічно українських. Уже в першому уроці нашого самовчителя зустрічаються такі слова, як *бачити, водночас, довідковий, дуже, жоден, квиток, лунати, повідомляти, працювати, розмова, чекання, що, якийсь* та ін., а в найближчих наступних — також слова та стійкі словосполучки: *батьки, блакитний, будь ласка, вітальний, вітальня, гарний, танок, до запитання, затишний, кетяг, ліжко, місто, на розі (вулиці), отже, підручник, праска, смуга, стрункий, хвилина* тощо. Пригадується захоплення словом *листопад* мого студента з Гваделупи Марселя Каталана (під час викладацької роботи в університеті Бордо-III ще в 1970-х роках). Очевидно, тут можна говорити про особливе мовне чуття, але ж і серед харківських студентів та слухачів курсів знаходяться небайдужі до милозвучного й семантично місткого українського слова (наприклад: *віншувати, гречний, клечання, линути, манівці, яса, ячати* і т. ін.). Вірус зневажливого і зверхнього ставлення до української мови може бути знешкоджений саме багатством і неповторним «ароматом» її засобів, розмаїтістю її словника. Слід зауважити, що специфічно українські лексика та фразеологія мають урівноважуватися в текстах уроків спільними для зіставляваних мов словами і зворотами, щоб сприйняття змісту прочитаного й семантики незнайомих мовних одиниць не було надто ускладненим і допомагало якнайшвидшому їх засвоєнню. При цьому потрібно показати наявність однакових у звучанні слів (наприклад: *аеропорт, мама, радіо, рано* і т. ін.), словоформ із певними звуковими відмінностями (*стіл, подрузі* та ін.), міжмовних омонімів (типу *пильний* — укр. і *пыльный* — рос.). У роботі над лексико-фразеологічним матеріалом у цілому мають бути наголошені семантико-стилістичні відмінності в однаковому і схожому, а також різне співвідношення певних генетичних груп слів і фразеологізмів.

Процес формування в учня (студента, слухача курсів) словникової бази ми не обмежуємо опрацюванням пропонованих зв'язних текстів. На розширення словника, його збагачування орієнтовано й діалоги відповідної тематики та вправи до кожного уроку, якими, з одного боку, закріплюються нові мовні одиниці, що зустрічаються в тексті, а з іншого — поповнюються базові знання. Зважаючи не тільки на комунікативну, а й на кумулятивну, нагромаджувальну функцію мови, ми вносимо до більшості вправ фольклорний матеріал, насамперед прислів'я і приказки, афористичні вислови відомих українських письменників. Лексичний склад другої половини системи уроків помітно збільшується й урізноманітнюється, особливо це стосується таких тем, як «Церква», «Київська Русь», «Запорізька Січ», «Україна», «Український народ у сучасному світі» та деякі інші. Велике значення щодо нагромадження словникового запасу в початківців має самостійна робота зі словником над текстами, уміщеними в додатку до нашого посібника. Саме тому цей посібник можна ефективно використовувати й на подальших етапах вивчення української мови з опорою на знання російської мови.

Сучасні труднощі видавничої бази в Україні не дозволили поки що подати до самовчителя масовим тиражем платівки чи магнітофонні стрічки з записами всіх уроків. Щодо останніх, то їх можна зробити і в кожному окремому випадку навчальної роботи. Це слід мати на увазі й при першій-ліпшій можливості використання комп'ютера з уведенням до його пам'яті як текстів, так і фонетико-граматичного та орфографічного матеріалу з навчальними вправами. Безумовно, великі можливості досягти високого ефекту містяться в телевізійній формі навчання, у тому числі на основі наших методичних пошуків, де до того ж може бути унаочнена мовна ситуація, зумовлена темою конкретного уроку. При традиційності методики й засобів навчання, на яких ґрунтується й наш посібник, ефективність досягається лише систематичними заняттями з дотриманням послідовності та повноти опрацювання матеріалу, наполегливою самостійною роботою над цілісним практичним курсом української мови.

Потребує, на нашу думку, окремого розгляду питання про методичну доцільність визначеного в самовчителі порядку вивчення тем із фонетики, орфоєпії, словотвору, граматики, правопису, про виправданість їх добору до того чи іншого уроку, про достатність пояснень і тренувальних вправ до них. Після вступного заняття ми відразу пропонуємо перший урок із розглядом (на основі прочитаного тексту) вимови ненаголошених [o], [a] та аналізом відмінкових форм іменників І відміни. У фонетичній темі підкреслюємо чіткість вимови названих голосних, відсутність їх (як і всіх ненаголошених голосних звуків) редукції, а також невластивість для української літературної мови «акан-

ня». Граматична тема вимагає актуалізації закінчень давального і місцевого, орудного і кличного відмінків однини, оскільки саме в цих відмінках є розбіжності з російськими паралелями, а кличного відмінка як особливої форми іменника російська мова не має. У найближчих уроках вивчаються відповідно окремі характерні звуки української мови ([г], [ґ], [ц], [ц'], [ц':], [ч], [дж], [дз], [дз']), чергування у вокалізмі та консонантизмі, зокрема [о] та [е] відкритого складу з [і] в закритому складі, а також [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с'] як наслідок другої їх палаталізації, звукові зміни в мовному потоці, насамперед асиміляція та спрощення. Разом з тим продовжується освоєння системи відмінювання іменника, чимало місця відводиться найрозлогішій II відміні, привертається увага до спеціальної IV відміни та мішаних груп у I і II відмінах, розглядається також відмінювання прикметників, наголошується наявність у їхніх відмінкових формах стягнених і нестягнених закінчень. Таким чином, можна вважати, що вже перші 12 уроків, у яких подаються перелічені вище теми, дозволяють сформувати фонетично-орфоепічну і почасти граматичну основи для подальшої роботи над навчальним курсом. У цій частині курсу з'ясовуються також питання про подовження м'яких приголосних, тверду вимову кінцевого [р], збереження дзвінкості кінцевих дзвінких приголосних, а в поясненнях до текстів зіставляються деякі різні прийменникові конструкції (*до школи — в школу, з математики — по математике* та ін.).

Слід сказати, що названими темами не вичерпується ні фонетичний, ні тим більше граматичний матеріал. Далі йде аналіз українських нескладотворчих голосних, особливостей уживання [и] та [і] після шиплячих та [г], [к], [х], позиційного чергування приголосних і голосних, у тому числі нескладотворчих, чергування [о] — [и] у сполуках звуків [ро], [ло] — [ри], [ли] та інших фонетичних явищ. У граматичній частині курсу подаються відомості про займенникові та числівникові форми, що мають розбіжності з російськими відповідниками, розглядаються в зіставному аспекті дієслівні категорії, форми дієприкметника, дієприслівник, службові частини мови, вигук. Звертається увага на особливості українського словотвору, зокрема в іменних частинах мови та дієслові. З орфографічних тем виділено в окремі заняття вивчення правопису апострофа та правопису слів іншомовного походження. Останні три уроки не містять нового фонетико-граматичного чи орфографічного матеріалу, а передбачають повторення вивченого. Доцільність пропонованого розподілу освоюваних тем убачаємо в певній їх самодостатності й органічності їх зв'язку з аналізованими зв'язними текстами та між собою, що дає змогу в навчальному процесі постійно спиратися на раніше вивчене та сприяє створенню уявлення про українську мову як оригінальну динамічну систему.

Важливу роль у системі уроків, яку подає наш навчальний посібник, відіграють тренувальні вправи. Виконання практичних завдань є необхідною ланкою в процесі вивчення мови, на основі різноманітних вправ формуються навички усного і писемного мовлення, що, власне, і є головним показником володіння мовою. Характер пропонованих нами вправ визначається методичними засадами всього навчального курсу, порівняльно-зіставним спрямуванням його матеріалів. Значна їх частина безпосередньо пов'язана з текстами до уроків і містить завдання, які передбачають вибір мовних одиниць для ілюстрації аналізованих фонетичних чи граматичних явищ, групування тих одиниць та їх зіставлення з російськими паралелями, словозміну згідно з розглядуваними морфологічними закономірностями тощо. У ряді вправ подаються речення з відповідними фонетико-граматичними завданнями до них (вставити пропущені літери, дописати потрібні закінчення, розкрити дужки, відповісти на запитання чи поставити запитання, дібрати синонім або антонім, у тому числі синонімічну синтаксичну конструкцію, вибрати з довідки потрібне слово і поставити його в певній формі та ін.), багато уваги приділено перекладові слів, словосполучень, речень з російської мови, у процесі якого мають бути актуалізовані характерні особливості української мови на певному рівні її структури. Великого значення надаємо творчим роботам, особливо на завершальному етапі вивчення системи уроків, де пропонуємо підготувати повідомлення, усну чи письмову розповідь, власне невеликий твір не тільки за прочитаним текстом, але й з опорою на додаткову літературу, самостійно добути відомості.

За умов самостійної роботи над уроками навчального посібника досить відчутною є потреба в матеріалах для самоконтролю щодо правильності виконання вправ, хоч такі матеріали не будуть зайвими і при роботі під керівництвом викладача; тим самим цей вид навчальної діяльності певною мірою зближується з тестуванням. Віддаючи належне роботі з тестами, хотів би застерегти від ігнорування випробуваних, традиційних форм і методів навчання, від своєрідної тестоманії, яка нічого, крім шкоди, не може принести нашій освіті. Вивчення мови не можна уявити без словника, такий словник потрібен і в самовчителі з системою уроків. Ми подаємо два словники: українсько-російський і російсько-український. В українській частині першого даються відомості про основні форми відмінюваних частин мови та звукові чергування, в усіх українських словах, крім односкладових, позначено наголос. Словник посібника, звичайно, не може замінити великих лексикографічних видань перекладного типу, до яких обов'язково має звертатися той, хто вивчає мову, але він полегшує процес навчання, особливо на початковому етапі вивчення мови.

Викладені положення щодо комплексного підходу до процесу навчання української мови на російськомовній основі та використання при цьому контрастивної методики не претендують на всеосяжність і повноту висвітлення порушеної методичної проблеми. Наша система навчальної роботи в цьому напрямку зовсім не є єдино можливою, вона не виключає нових творчих пошуків з іншими підходами й методиками. Можна лише вітати появу за останні два-три роки кількох навчальних посібників з української мови для російськомовного читача. Це «Украинский язык для начинающих» львів'ян З. Терлака та О. Сербенської, дві праці зnanого київського методиста й захисника прав української мови І. Юшука («Украинский язык для начинающих» і «Я выучу украинский язык»), а також самовчитель «Изучаем украинский язык» Ю. Жлуктенка, Є. Карпіловської, В. Ярмак, В. Русанівського. Кожен із них має свої переваги, а всі разом вони доповнюють одне одного, і головне — у викладача й тих, кого він навчає, чи тих, хто навчається самостійно, з'являється можливість вибору і відповідно посилюється зацікавленість.

Хочу навести уривки з двох листів нам, авторам «Самоучителя украинского языка». «Большое спасибо за книгу, — пише літпрацівник з Єкатеринбурга Ольга Седова (йдеться про посібник І. Юшука «Украинский язык для начинающих»), — я очень обрадовалась этому неожиданному сюрпризу... Пособие мне понравилось: оно хорошо дополняет изданный Вами разговорник, а сравнение с русским — облегчает пользование им. Еще мне друзья прислали “Самоучитель украинского языка”, подготовленный Вашим же коллективом. Его я еще не просмотрела внимательно, но чувствуется, что это глубокое и серьезное языковое пособие. Особенно радует разнообразие предлагаемых упражнений и живой характер учебных текстов». Другий лист — від студентки Київського педагогічного інституту Ганни Ровнянської. Вона пише про своє звільнення від української мови в школі (закінчувала 9 і 10 класи в Україні, переїхавши з Казахстану), про свою роботу над опануванням української мови спочатку в педучилищі, а потім у педінституті та допомогу в навчанні нашого «Самоучителя украинского языка». Авторка листа захоплена тим, що українська мова розкрилася перед нею своїми барвами і своєю неповторністю, і так закінчує своє послання: «Я написала вам про це все, тому що мої успіхи — ваші успіхи. В училищі, в інституті без української мови я нічого б не змогла зробити...». До цього можна додати, що посібник використовується у вищих навчальних закладах Харкова, у тому числі технічних і військових, на курсах товариства «Просвіта». Попит на навчально-методичну літературу з української мови помітно зростає, і це вселяє надію на справжнє духовне відродження України на ґрунті найбільшої нашої коштовності — мови.